

”טוב מכסף קניין דעת“: על תרגילי כתיבה חינוכיים ושקולים מימי הביניים

לפני יותר משישים שנה תיאר מנחם זולאי במאמר מקיף את חוויותיו כחוקר פיוטים מן הגניזה הקהירית,¹ ובדבריו הדפיס את שני ה”פסוקים” האלה:²

1. הקץ עֲצַל דִּיךְ מְנוּם גְּרֵשׁ כְּזָב פֶּן תּוֹסִיף חֲטָא.
2. אַתָּה גּוֹחֵי צוּר מְבַטֵּן כֹּל זַעַם סָף קִדְשֶׁךְ נִפְי.

על ייעודם של המשפטים הללו כתב זולאי:

אני קורא ומהרהר, מה טיבם, ופתאום מתייצבות לעיניי, בכל אחד משני הפסוקים, עשרים ושתיים אותיות הא”ב וחמש אותיות כמנפ”ץ! (במקום ‘תוסיף’ צ”ל תסף, כמו שמות י.ח). האם שימשו פסוקים אלה לתלמידי בית הספר, לשם לימוד האלף-בית?

זולאי מצא את ה”פסוקים” בשני כתבי יד, ורמז להם מצא בכתב יד שלישי, והיטיב לעמוד על תפקידם: אכן, בכל אחד משני משפטים אלה עשרים ושבע אותיות בדיוק – וכל אחת מאותיות האלף-בית” באה פעם אחת בלבד (מלבד התיקון **תוסיף** – **תסף** יש לתקן במשפט השני את הכתיב **גוחי לגחי**). בינתיים נתגלו משפטים אלה עוד בקטעי גניזה רבים, וברור שהם שימשו תרגילי כתיבה לתלמידים: עם השלמת לימוד אותיות האלף-בית” תרגלו התלמידים באמצעותם את כתיבת כל האותיות. שימוש זה מתברר מכתבי יד שבהם המשפטים מועתקים בכתב ילדותי או כמה פעמים בעמוד אחד. אבל דרך אגב ביקשו המורים לטעת בתלמידים גם מסר חינוכי: תוכן המשפט הראשון הוא דברי מוסר בגנות עצלות, שינה מרובה וכזבים. המשפט השני שונה – הוא פונה אל הקב”ה בדברי תפילה, וכך יש לפרשו: אתה, צור, שאתה גוחי מבטן (על פי תהלים כב, י) – שבור (”נפץ”) את כל האויבים המתנכלים (”זעם”) למקדשך ולארצך

1. מ’ זולאי, ”בין כתלי המכון לחקר השירה העברית”, עלי עין: מנחת דברים לש”ז שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, ירושלים תש”ח-תשי”ב, עמ’ 103 (נדפס שנית אצל הנ”ל, ארץ-ישראל ופיוטיה, בעריכת א’ חזן, ירושלים תשנ”ו, עמ’ 60).
2. הניקוד כאן על פי זולאי. לתיקונו ראו בהמשך.

"(סף קדשך)". ואכן, מורים רבים העדיפו את המשפט הראשון, ותפוצתו בכתבי הגניזה גדולה מזו של המשפט השני.³ לאחרונה, בעת קטלוג קטעי סדרת הנוספות (AS) שבאוסף טיילור-שכטר בקיימברידג', מצאתי משפט נוסף המכיל את כל אותיות האל"ף-בי"ת (כולל כמנפ"ץ). הוא מופיע בכ"י T-S AS 118.272, בצד הפסוק "אומר אני מעשי למלך לשוני עט סופר מהיר" (תהלים מה, ב), וזה לשונו:

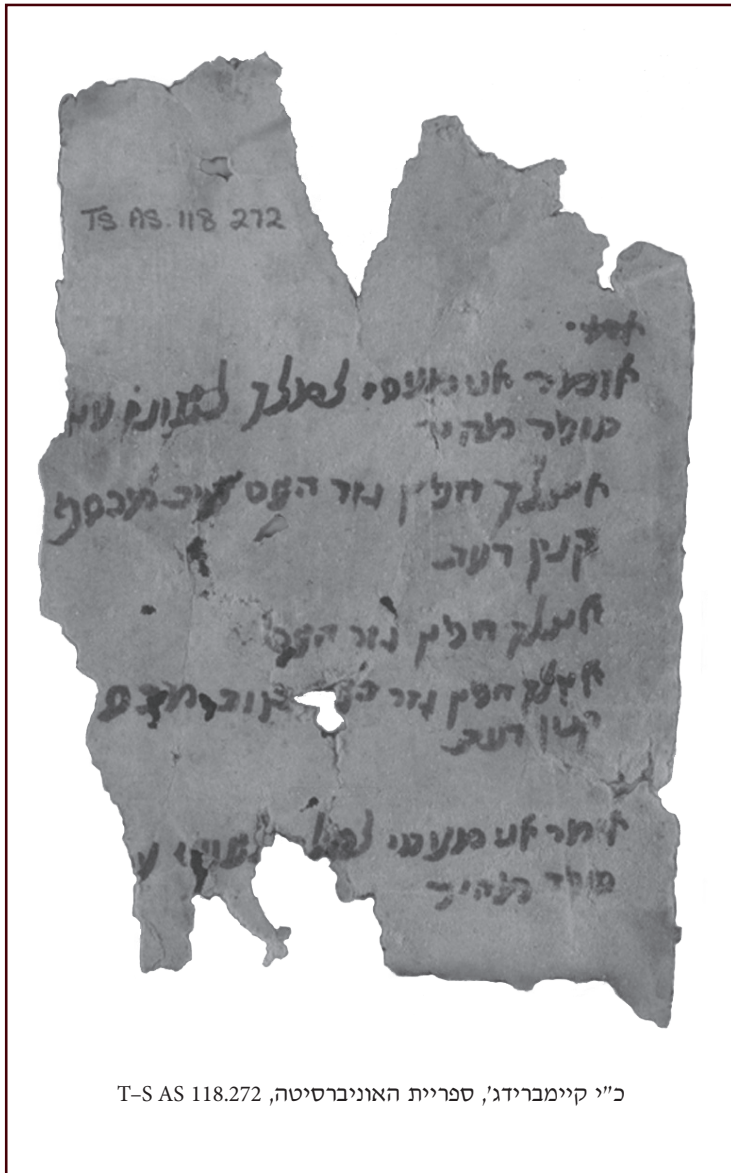
אַצְלָךְ חֶפֶץ גָּזַר הַשֵּׁם, טוֹב מִכֶּסֶף קִנְיֵן דַּעַת.

המשפט מועתק שלוש פעמים בזו אחר זו (בפעם השנייה – רק חציו הראשון), וברור שגם כאן לפנינו תרגיל בכתיבה. נראה שבמשפט זה באה פנייה אל התלמיד לשמור אצלו, כלומר בלבו, את רצון האל וגזרתו בעולם. ורצון זה אינו אלא פתגם החכמה שבסוף המשפט: קניין דעת טוב מקניין כסף. משפט זה בא אפוא לדרבן את התלמידים כבר בתחילת תרגול הכתיבה להתמיד בתלמודם ולהעדיף את קניין הדעת על אוצרות חומרים.

"הכול תלוי במזל", ומזלו של משפט-לימוד זה לא שפר כמזלם של חבריו שהובאו קודם: לעומת תפוצתם הגדולה הוא לא נמצא עד כה בגניזה אלא בכתב יד אחד, וכנראה השתמשו בו לתרגול בהיקף מצומצם יותר. אבל מתברר שהוא כבר נדפס לפני שנים רבות, במאמר של נחמיה אלוני, שאסף בתי שיר בלתי ידועים הנוכחים בלא הקשרם בחיבורים בתורת השירה.⁴ אלוני לא עמד על ייחודו של הטקסט כבסיס לתרגילי כתיבה וחשב שמדובר בבית אחד מתוך שיר תהילה מקיף יותר לדידו. הוא הדפיס אותו מתוך החיבור "קונטרס פרק בשיר" של יהושע בנבנשת, שפעל בטורקיה באמצע המאה השבע-עשרה. את החיבור כולו הדפיסו לאחרונה יוסף יהלום ונאויה קצומטה,⁵ ומתברר שהשיר הנדון מובא בו כדוגמה ל"שיר פשוט שאין לו יתדות ומקצבו הוא פוֹלִים פוֹלִים פוֹלִים פוֹלִים",⁶ ובלשון המקובלת היום: שיר במשקל התנועות, כלומר שיר במשקל כמותי שאין בו שוואים נעים וחספים, אלא שמונה תנועות בדלת ושמונה בסוגר.⁷ ואכן המשפט "אַצְלָךְ חֶפֶץ גָּזַר הַשֵּׁם, טוֹב מִכֶּסֶף קִנְיֵן דַּעַת" שקול במשקל זה במדויק.

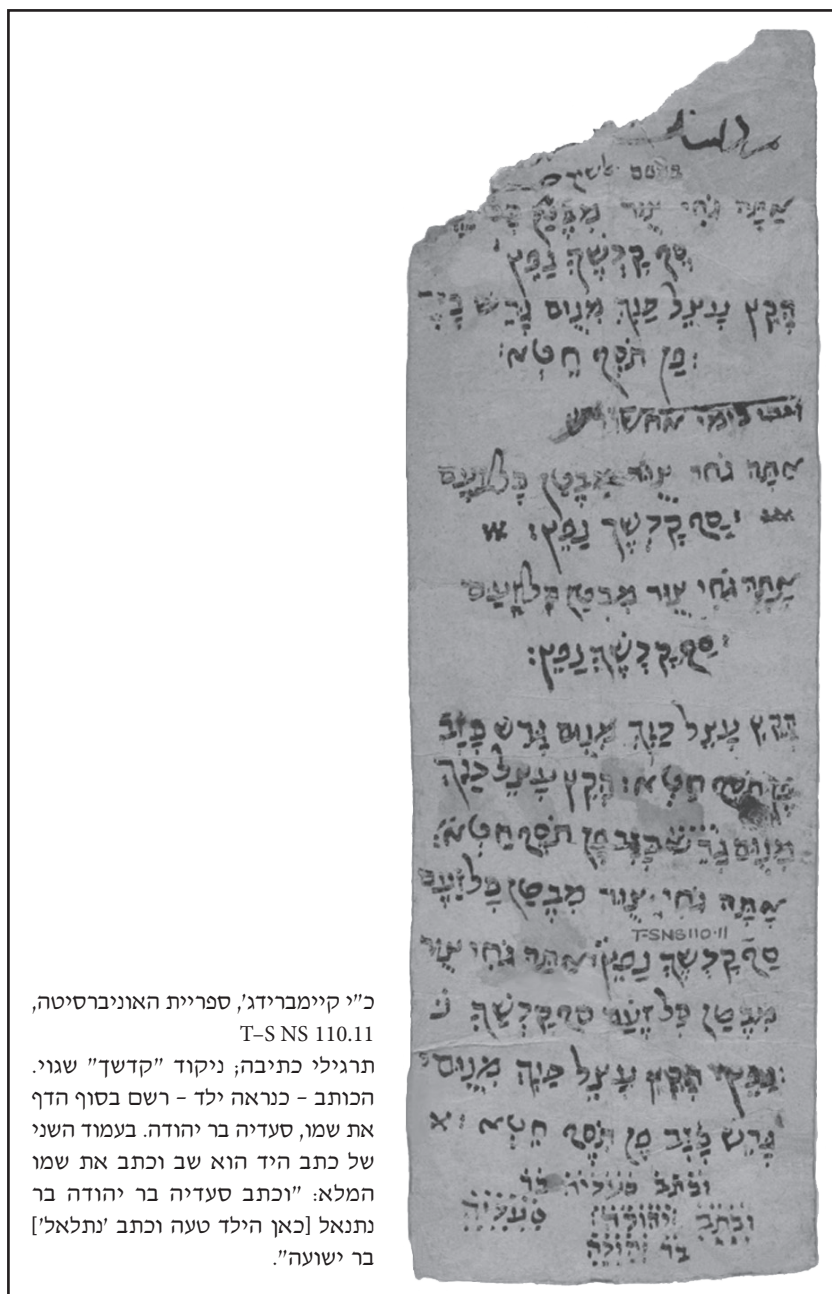
3. "הקץ עצל" – בשלושים ואחד מקורות, ו"אתה גוחי" – בעשרים ושלושה.
4. נ' אלוני, "בתי שיר יתומים בחיבורי תורת השירה", סיני לב (תשי"ג), עמ' סד (נדפס שנית אצל הנ"ל, מחקרי לשון וספרות, ד: השירה העברית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א).
5. י' יהלום ונ' קצומטה, "קונטרס פרק בשיר ליהושע בנבנשת: תורת שיר עברית במעבר מן הרנסנס לברוק", קבץ על יד כא (תשע"ב), עמ' 279-353; השיר שלפנינו מופיע בעמ' 341.
6. שם, עמ' 340.
7. על משקל התנועות ראו ד' ילין, תורת השירה הספרדית, ירושלים ת"ש, עמ' 52; ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול העברית: ספרד ואיטליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 120-121; ש' אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, ג, תל אביב תשס"ד, עמ' 51-52.

כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S AS 118.272

תודה לספריית האוניברסיטה בקיימברידג' ולאחראי בן אות'ווייט
על הרשות לפרסם את שני כתבי היד

כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 110.11
תרגילי כתיבה; ניקוד "קדשך" שגוי.
הכותב - כנראה ילד - רשם בסוף הדף את שמו, סעדיה בר יהודה. בעמוד השני של כתב היד הוא שב וכתב את שמו המלא: "וכתב סעדיה בר יהודה בר נתנאל [כאן הילד טעה וכתב 'נתלאל'] בר ישועה".

המידע העולה מ"קונטרס פרק בשיר" מלמד אותנו קודם כול שהמשפט שלפנינו איננו רק משפט חינוכי המכיל את כל אותיות האל"ף-בי"ת, כל אות פעם אחת, אלא שהוא גם שקול בדקדוק רב. עוד מתברר שהמשפט, שהתגלה בקטע גניזה אחד בלבד, היה בשימוש לא רק בתקופת הגניזה: הוא היה מוכר גם למחבר בן המאה השבע-עשרה, וייתכן שבאזורים מסוימים (המרוחקים ממצרים) המשיכו להשתמש בו לתרגול כתיבה במשך מאות שנים.

העובדה שלפנינו לא סתם משפט מתוחכם אלא בית שיר שקול זורה אור גם על טיבם של שני המשפטים הנפוצים יותר, שגילה זולאי. מתברר מעתה שאם נתקן את ניקודו של זולאי תיקון קל, וננקד את כינויי הנוכח על דרך לשון חכמים, כמקובל בכתיב יד עתיקים, נגלה שגם שני בתי השיר הללו שקולים בדקדוק במשקל התנועות:

-- / --- / -- / -- // -- / --- / --- / --
הֶקֶץ עָצַל דִּינָד מְנוֹם / גֶּרֶשׁ כָּזָב פֶּן תִּסָּף חֲטָא.
אֶתָּה גַחִי צוֹר מִבֶּטֶן / כֹּל זֵעַם סִי קִדְשָׁד נִפְי.

הידיעה שתרגילי כתיבה אלו אינם אלא בתים שקולים במשקל כמותי עשויה לסייע בהצבת גבול עליון לזמן חיבורם. מעתה ברור שהם לא נכתבו לפני שהמשקלים הכמותיים, שהתחדשו בספרד באמצע המאה העשירית, החלו להתפשט, ואין להקדימם אפוא לסוף המאה העשירית או לראשית המאה האחת-עשרה.

המשקלים המדויקים יכלו כמובן לסייע לתלמידים לשנן את המשפטים בשעה שהעתיקו אותם פעם אחר פעם. אולי כך הם גם הצליחו להפנים את תוכנם, ובעיקר את דברי המוסר שבהם, שהאמת שבהם נכונה אף היום: טוב מכסף קניין דעת.

